

SURXONDARYO VILOYATIDAGI BA`ZI TOPONIMLARNING ETIMOLOGIK TAHLILI

To'raeva Sayyora Baxtiyorovna

Afg'oniston fukarolarini

O'qitish ta'lim markazi katta o'qituvchisi

Shabir Ahmad Xaliliy

O'zbekiston respublikasi Oliy va O'rta

Maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Afg'oniston

fuqarolarini o'qitish ta'lim markazi talabasi

Annotatsiya: *Surxondaryo viloyati respublikamizning eng janubiy qismida joylashgan bo'lib, qadim moziydan so'zlovchi toponimlar mavjudligini ko'ramiz. Ushbu maqolada viloyatdagi Qumqo'rg'on tumanidagi ba'zi joy nomlarining kelib chiqishi, asosiy ma'nosi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Toponim, gidronim, leksema, etnonim, sinonim, affiks, oronim, totem, birikma, orfografik, gidrografik, birikma, etimologik.*

Surxondaryo –Amudaryoning o'ng irmog'I. Chapdan Qoratog'daryo, Qorasuv, o'ngdan To'polondaryo, Tentaksoy qo'shilgach Surxondaryo hosil bo'ladi. Bu birikma ikki mustaqil leksemadan tashkil topgan. Toponim tarkibidagi surxon forscha surx – qizil ,qizg'ish (rang)+on<ob-suv. Surxob qizil suv, qizg'ish tuproqli suv .O'rta asr manbalarida Chag'onrud (qadimgi so'g'd tili: rud-daryo) deb nomlangan. 1941 yil 6 martda Surxondaryo viloyat nomiga aylangan. Surxondaryo-qizil suvli daryo. Gidronim hisoblanib, keyin viloyat nomi sifatida ishlatilgan.

Qumqo'rg'on – tuman (1971), shahar (1977) qum<xum<xun<xon xona ,dargoh; maskan; saroy; karvonsaroy. Xum pishirilgan joydagi qo'rg'on, xumdonli qal'a ma'nolarini anglatadi. Ikki mustaqil leksemadan tashkil topgan.

Bandixon – Forscha – Band+I +xon - Xon bandi ya'ni x on tomonidan qurilgan suv to'goni. Ushbu toponim ikkita ma'noli qismdan iboratdir. Xon so'zi o'zbek tilida ma'lum hududning hokimi .Eroniy tillarda xon-karvonsaroy, yag'nob va o'rta asr fors tilida xan-kanal ,ariq degan ma'noni anglatgan. Bandixon – eroniy tillarga mansub. Dastlab gidronim suv to'planadigan va ayriladigan joy nomi bo'lgan band , xon so'zlari bir xil ma'noga ega : suv to'planadigan joy, band, to'g'on. Band - to'g'on ,damba so'zlari bilan sinonim sifatida hozir ham qo'llanadi. Hukumat tomonidan qilingan suv to'g'oni atrofida tashkil bo'lgan qishloq. Surxondaryo viloyatining bir tumani, Denov tumanidagi

qishloq, Qumqo'rg'on tumanidagi qishloq va Respublikamizning ba'zi viloyatlarida ham Bandixon nomi bilan ataladi.

Bobolochin –Xalq nutqida Bobo –katta ,ulkan,ulug`, buyuk, muqaddas.Qumqo'rg'on tumanidagi teritoriya jihatdan eng katta mahallalardan birining nomi.Qishloq Xurosonlik mashhur mashoyix Bobolochinning ismidan olingan.Uning qabri qadimgi **Darzangi shahri** sharqida (Surxondaryoning chap sohili) Surxondaryo va Kakaydi kanali orasidagi uchburchakda joylashgan.Hazrati Bobolochin Xuroson o'lkasidan kelgab bo'lib ,qayirning yuqorisida yashagan.Rivoyatlarga ko'ra Bobolochin Ahmad Yassaviy haqida eshitib, u bilan bahslashish uchun Turkistonga kelgan.Bahsda yengilib,Yassaviyning bilimiga tan bergan.Uni pir deb tutingan.Ahmad Yassaviyning buyrug'iga asosan u Mingtutga kelgan va o'z pirining ta'limotini bu yerliklarga joriy qilish bilan shug'ullangan.Qadimgi Mingtut hozirgacha o'z nomini saqlab kelmoqda.O'rta asrlarda u yirik manzil bo'lgan .XX asr boshlarida bu yerlar ekinzorlarga aylantirilgan.Bobolochinning bir yarim gektarlik bog'I va jar labida yerdan o'yib yasalgan chillaxonasi bo'lgan.Uning vasiyatiga ko'ra o'zi tirikligida ko'rsatgan joyga dafn etishgan.Qabri ustiga uch metr balandlikdagi ehrom (piramida) shaklida yoqut tosh o'rnatilgan.Yodgorlik 1938-1939 yillarda ham mavjud bo'lgan.Bobolochinning qabri bir kechada nobud bo'lgan.Yillar o'tishi bilan mahaliy aholi qabrning taxminiy joyi o'rniga oddiy go'r shaklida belgi ko'targan.Bu joy mahaliy aholi orasida hozirgacha muqaddas hisoblanadi.Bobolochin (Bobomochin) haqida Ahmad Yassaviyning Hikmatlar asarida ma'lumot berilgan.

Jaloyir –Qumqo'rg'on tumanidagi eng katta mahallalardan birining nomi.Qadimgi Darzangi shahri yonida vujudga kelgan.Jaloyir –o'tmishda yirik turliy tilli qabila bo'lgan. Eng qadimgi urug'lardan bo'lib,bu urug` haqidagi dastlabki ma'lumot Rashid ad – Dinning asarida uchraydi. Yetti suv va Markaziy Osiyoga 12 asrda kirib kelgan.Rashididdinning ma'lumotiga ko'ra Jaloyirlar ko'p sonli qabila bo'lib: Jat, tukaraun, kunksaut, kumsaut,uyat, nilkan, kurkin, tulangit, turi,shankut, urug'lariga bo'lingan.O'zbek xalqining genetik tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Amir Temurning qaramog'idagi qirq aymoqdan 12 tasiga tamg'a berilgan bo'lib,ular xos navkarlar qatoruga kiritilgan.Ular orasida Jaloyirlar ham bo'lgan.Barno Eshpo'latovning yozishicha Jaloyir so'zi "Vatanni tark aylaganlar " degan ma'noni anglatadi.Jaloyir urug'I yashaydigan qishloq.

Kamarki – Kamrok>karmok>karmak – qo'rg'on;tevaragi devor bilan o'raglan joy,Karmaki – qo'rg'onlik . Forscha kamro – tok, baland devor ; qo'ra,mol qamab qo'yiladigan qo'ton. –k affiksi kichiklik, -i affiksi o'rin joyga nisbat ma'nosini bildiradi. Janubiy O'zbekiston Qo'ng'irotlari

(Voxtamg`ali) Gilambobi urug`ining bir tarmog`i. Bu so`z avval etnonim bo`lib, keyinchalik toponimga aylangan. Karmakilar yashaydigan qishloq. Surxondaryo viloyatining Oltinsoy, Qiziriq va Qumqo`rg`on tumanlarida shu nomli qishloq mavjud.

Oqqapchig`ay – Bu toponimik leksema ikki ma`noli qismdan iborat. Toponimiyada oq so`zining ma`nolari ko`p: oqmoq fe`lining o`zagi; qor bilan qoplangan baland, yuksak tog`; qo`r suvlari bilan to`yingan daryo; suvi qurimaydigan bo`tana bo`lib oqadigan suv. Qapchig`ay – Asos bo`lgan so`z turkiy va mo`g`ul tillariga oid umumiy leksemdir. mo`g`ul, buryat qozoq, qirg`iz tillarida – qoya, balandlik; dara, tog` tizmasi orasidagi suv oqadigan chuqur joy. Oqqapchig`ay – suvi qurimaydigan, yozda bo`tana bo`lib oqadigan soyli dara yonidagi qishloq. O`zbek tili leksikasida, hatto shevalarida ham bu so`z qayd etilmagan. Lekin toponimiya bu so`zning o`tmishda bo`lganligini isbotlaydi. 11 asrda turkiy tilda suv tarmoqlarining bir – biriga birlashadigan joyi qapchaq deyilishi bu leksemaning qadimiyligini ko`rsatadi. Dastlab orfografik va gidrografik termin bo`lgan, nutqda iste`moldan chiqib boshlagach, obyekt nomiga aylangan: dara va suv oqar joylarning nomi bo`lgan. Qumqo`rg`on tumanidagi qishloq Oqqapchig`ay, Boysun tumanidagi qishloq ham Qapchig`ay nomi bilan ataladi.

Og`zikeng – aslida gidronim. Ikkita ma`noli leksemadan iborat. Og`iz-ikki jag` o`rtasidagi ovqatlanish, ovoz chiqarish yoki so`zlash uchun xizmat qiladigan bo`shliq. (odamning og`zi, baliqning og`zi). egalik qo`shimchasi qo`shilishi natijasida tovush tushishi hodisasi ro`y bergan. Keng – Ichi, ich hajmi, sig`imi sathi katta yoki eni, ko`ndalang o`lchami katta, enli. Tashlab ketish natijasida og`zi nurab qolgan, lekin ichida suvi bor bo`lgan quduq. Toponim avval gidronim bo`lgan, keyinchalik qishloq nomiga aylangan. Og`zikeng – quduq yonidagi qishloq shu nom bilan atalgan.

Qarsaqli – Qarsoq >tulkiga o`xshash, lekin undan kichikroq yirtqich, mo`ynali hayvon. Qozoq, o`zbek tillarida tulkinning bir turi. Bu so`z o`zak+ affiks (qarsaq+li) dan iborat. O`zbek xalq dostonlarida qarsaq ovlamoq, qarsaqday qotmoq birikmalari bor. Qarsaq totem, muqaddas hayvon, etnonimga asos bo`lgan. Qo`ng`irotlarning Qursoq>g`ursoq>qarsaq urug`i. Etnonim bo`lib, keyinchalik toponimga aylangan. Qarsaqli – qarsaq urug`i yashaydigan qishloq. Surxondaryoning Jarqo`rg`on tumanida Qorag`ursoq (Qarsaq urug`ining bir tarmog`i), Qumqo`rg`on tumanida Qarsaqli qishlog`i mavjud.

Xo`jamulki – birikma ikki mustaqil leksemadan tashkil topgan: Xo`ja+ mulk (i-egalik affiksi). Xo`jalar- dastlabki to`rt xalifa Abu bakr, Umar, Usmon va Alidan tarqalgan avlodlari. Xo`jalar aslzodalikda (oqsuyaklikda) sayyidlardan keyin turganlar. Mulk – shaxsiy boylik, mol, yer-suv, joy va

boshqa boyliklar.Xo`jamulki- Xo`ja qavmidagi aholining yeri,joyi,mulki ma`nolarini beradi.Surxondaryo viloyati Qumqo`rg`on tumanida Xo`jamulki,Xo`jaqishloq qishlog`I; Boysun tumanida Xo`jaqo`chqor,Xo`jahisor ;Oltinsoy tumanida Xo`jabarko`h qishloqlari mavjud.

Azlarsoy –Soy yonida qabriston joylashgan qishloq.Shu yerlik aholining aytishiga qaraganda soy yonida qabriston va kichik tepalik bo`lgan . Birinchi ko`chib kelganlar soy yoniga uy - joy qurganlar.Ko`chib kelgan aholi qo`y- qo`zilarning tepalik yonidan aylanib o`tishgan holatini kuzatishgan.Tepalikka ot haydasa yurmagan.Shundan keyin aholi bu soyda azizlar,avliyolar bo`lgan deb Azizlar soyi < Azlarsoy deb atashgan.Toponim oldin gidronimga nom bo`lgan,keyinchalik u soy yonidagi qishloqqa nom sifatida ishlatilgan.Ushbu toponim ikkita ma`noli qismdan iborat.Azlar+ soy >Azlarsoy.Toponim tarkibidagi Azlar so`zi aslida azizlar so`zining mahaliy tilda qisqartirib aytilishidir.

Arnali- (ornali,onnali deb ham tallafuz qilinadi.)Asli gidronim so`z bo`lib,uning o`zagida arna/orna so`zib yotadi.Qadimgi turkiyda arna-kanal,qirg`izchada arasan-iliq buloq,buryatchada arshaan – muqaddas,shifobaxsh suv; G`arbiy Osiyoda yashagan qadimgi xurriy tilida arinni-buloq ma`nolarida ishlatilgan.T.Nafasovning ta`kidlashicha, arna,anna so`zining Qashqa- Surxon vohasidagi ma`nolari – kichkina , kengligi 3-4 metr keladigan,uzun soy,sel yuvib ketgan joy, chuqurlik,kichik jar; yer haydash natijasida hosil bo`lgan keraksiz ariqcha va marzalar. Xorazm shevasida esa katta ariq,magistral kanal ma`nolarida ishlatilgan

Arslonboyli –Qo`ng`irot urug`ining Voxtang`ali bo`limiga taaluqli urug`lardan birining shoxobchasi .Qishloq aholisi Arslonboylini urug` nomi deb hisoblab , o`zlarini shu urug`dan deb bilishadi.Qishloq nomi etnonim asosida paydo bo`lgan.Sherobod tumanida ham xuddi shunday nomli qishloq mavjud.Qumqo`rg`on tumanida esa katta mahalla Arslonboyli nomi bilan atalgan.

Kattako`l – bu hudud o`zlashtirilmagan yer bo`lib,1920-1922 yillarda qo`shni Boysun tumanidan aholi ko`chib kelib chorvachilik bilan shug`ullangan.Bahorgi yog`ingarchilik, sel suvlarining oldini to`sib, katta ko`l hosil qilishgan va mol,qo`y – qo`zilar mana shu ko`ldan suv ichgan.Aholi o`rtasida shu hudud ham Katta ko`l nomini olgan.Gidronim hisoblanadi.Katta ko`l yonidagi qishloq.

Munchoqtepa – Burj(f.t) – ak so`zining o`zgargani –munchoq ,ya`ni qal`a, minorasi bor tepalik ,Burj –qal`a, qo`rg`on, mezana.-ak qo`shimchasi kichik ma`nosini anglatadi. Tepa – yer sathidan baland,do`ng joy .Munchoqtepa-Kichik qal`ali tepalik ma`nosini beradi. Bu hududda milodiy 6 asrlarda turli taqinchoqlar, xumlar va boshqa buyumlar yasaladigan

qal'a va atrofi tepaliklardan iborat bo'lgan. Hozirda tepaliklar tekislanib aholi yashaydigan hududga aylantirilgan. Munchoqtepa kichik qal'ali tepalik yonidagi qishloq ma'nosini anglatgan.

Yangiobod – Yangidan o'zlashtirilib, obod qilingan qishloq. Vaqt jihatidan keyingi davrlarda yaratilgan qishloq. Ikki mustaqil leksemadan iborat: yangi, obod. Obod – Eroniy tillarga oid so'z. 10 asr manbalari – Istaxriy, Ibn Havqal asarlari va “Hudud-ul olam” da obod komponentli nomlar yo'q. Obod so'zi 12-13 asrlarda ko'p uchraydi. Belgi bildiruvchi (yangi, katta) so'zlarga qo'shilib qishloq nomini yasashi dehqonchilik madaniyatining yuksalishi, qo'riq yerlarning o'zlashtirilishi bilan bog'liq. Respublikamizning deyarli barcha viloyatlarida ham bu toponimik so'z uchraydi. Surxondaryo viloyatining Denov, Muzrobod, Qumqo'rg'on tumanida Yangiobod nomli qishloq mavjud

Qiyg'ochli – urug' nomi. Qo'ng'irotlarning vohtang'ali bo'limi tarkibidagi 16 urug'ning biri. Ba'zi qipchoq shevalarida qaldirg'ochning bir turi – qiyg'och. urug' nomiga totem – sig'iniladigan parranda asos bo'lgan. Urug'iga qarab qishloq nomlangan. Sherobod tumanida ham Qiyg'ochli qishlog'i bor.

Xo'jamulki – ikki mustaqil leksemadan tashkil topgan: Xo'ja+ mulk (i-egalik affiksi). Xo'jalar- dastlabki to'rt xalifa Abu bakr, Umar, Usmon va Alidan tarqalgan avlodlari. Xo'jalar aslzodalikda (oqsuyaklikda) sayyidlardan keyin turganlar. Mulk – shaxsiy boylik, mol, yer-suv, joy va boshqa boyliklar. Xo'jamulki- Xo'ja qavmidagi aholining yeri, joyi ma'nosini beradi.

Jaloyir – Eng qadimgi urug'lardan bo'lib, bu urug' haqidagi dastlabki ma'lumot Rashid ad – Dinning asarida uchraydi. Yetti suv va Markaziy Osiyoga 12 asrda kirib kelgan. O'zbek xalqining genetik tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Barno Eshpo'latovning yozishicha Jaloyir so'zi “Vatanni tark aylaganlar” degan ma'noni anglatadi. Jaloyir urug'i yashaydigan qishloq.

Baymoqli – Qo'ng'irotlar voxtang'ali bo'limining 18 urug'idan biri. etnonim tamg'a asosida yaralgan. Tamg'aning uch qismi egik bo'lgan. Surxondaryoning Boysun va Jarqo'rg'on tumanlarida ham shu nomli qishloq mavjud. Boyboq-sug'urning bir turi. Urug'ning totemi va tug'idagi tasvir.